

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Perkamenten personen: de stratigrafie van het middeleeuwse boek

Teeuwen, M.J.

Citation

Teeuwen, M. J. (2024). *Perkamenten personen: de stratigrafie van het middeleeuwse boek*. Leiden.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3677429>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3677429>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. Mariken Teeuwen

Perkamenten personen

De stratigrafie van het middeleeuwse boek

Universiteit
Leiden

Bij ons leer je de wereld kennen

Perkamenten personen
De stratigrafie van het middeleeuwse boek

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. Mariken Teeuwen

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
Schriftcultuur in de Middeleeuwen aan het Instituut voor Geschiedenis van de
Universiteit Leiden
op vrijdag 12 januari 2024.

Universiteit
Leiden

Mevrouw de rector magnificus, geacht bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, leden van het curatorium van deze leerstoel, zeer gewaardeerde toehoorders,

Middeleeuwse boeken hebben een persoonlijkheid, een charisma dat overdondert en bedwelmt. Ik heb het vaak benadrukt, en doe het hier ook: middeleeuwse manuscripten zijn *niet* alleen maar vehikels voor teksten, nee, het zijn diepe, complexe en gelaagde dingen, die op meerdere manieren gelezen, begrepen en ontcijferd kunnen worden. Hun vorm is net zo belangrijk als hun inhoud. Eigenlijk zou je moeten zeggen dat de inhoud slechts één van de aspecten is van hun vorm. Voor het middeleeuwse, handgeschreven boek moeten wij de basisbegrippen die we hebben om over boeken te spreken en om boeken te beschrijven, herijken: boek, tekst, schrift en auteur zijn allemaal begrippen die anders werken in de wereld van het handgeschreven boek dan in de wereld van het gedrukte boek. In deze rede ga ik in op het verschil tussen het handgeschreven boek, het manuscript, en het gedrukte boek. Ik zal laten zien wat de discipline van de handschriftenkunde kan toevoegen aan onze blik op de geschiedenis. Ik zal daarbij gebruik maken van voorbeelden uit de Leidse collectie en aandacht besteden aan hoe recente digitale ontwikkelingen ons de ogen geopend hebben voor nieuwe vragen.

De titel van deze rede is ‘perkamenten personen’ en deze komt voort uit de historische sensatie die je hebt als een manuscript voor je uit de kluis gehaald wordt van de afdeling bijzondere collecties en het voor je op het leeskussen ligt. Er is een onmiddellijk gevoel van nabijheid, van intimiteit: het is alsof de personen die het manuscript hebben vervaardigd direct tot je spreken, alsof je ze leert kennen. Het manuscript spreekt tot ons met vele stemmen: die van de auteurs, van wie de teksten in het boek zijn opgeschreven, vanzelfsprekend; maar ook die van de perkament- of papiermakers; van de voorbereiders van

het materiaal, zodat erop geschreven kan gaan worden; van de inktmakers en pennensnijders; van de schrijvers; van de tekstgeleiders en verluchtigers; van de binders; van de bezitters; van de lezers; van de verhandelaars en ga zo maar door. Een rijk verleden van vaak vele eeuwen kan door de kenmerken en bijzonderheden van het boek ontcijferd worden.

Mijn eerste kennismaking met het middeleeuwse boek was aan de hand van Peter Gumbert, eerst lector en daarna hoogleraar Westerse handschriftkunde aan deze universiteit van 1979 tot 2001.¹ Hij opende mijn ogen voor de eindeloze mogelijkheden om het boek te gebruiken als een lens om het middeleeuwse verleden te bestuderen: van de grote ontwikkelingen in de geschiedenis van het middeleeuwse schrift, tot de minieme praktijken van het samenvoegen van katernen met kleine strookjes perkament, voordat ze meer permanent werden gebonden. Peter Gumbert was geïnteresseerd in *elk* detail van het middeleeuwse boek, zelfs de route van de houtworm in het voorplat. Hij leerde mij dat elk detail een aanwijzing kan zijn om te begrijpen wanneer en waar een boek werd gemaakt, door wie en voor wie.

Erik Kwakkel, net als ikzelf een student van Gumbert, beschreef het middeleeuwse boek treffend als een uitgebreide verzameling keuzes: als handgemaakt, uniek object kon het in elk opzicht worden vormgegeven en aangepast: grootte, kwaliteit van het perkament, binding, schrift, stijl en kwaliteit van uitvoering, decoratie, enzovoort. Hij gebruikt hiervoor de uitdrukking ‘cultural residue’, een neerslag van historisch en cultureel bepaalde gebruiken, die geduid kunnen worden

¹ W.P. Gumbert, *The Dutch and their books in the manuscript age* (The Panizzi Lectures), London: The British Library, 1990. Zie ook zijn levensbericht, geschreven door J.A.A.M. Biemans en E. Kwakkel, op de site van het *Digitaal Wetenschapshistorisch Centrum*: <https://dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00018187.pdf>. [Alle in deze oratie vermelde sites zijn voor het laatst bezocht op 29 december 2023.]

wanneer we ons verdiepen in het vak.² Elke keuze vertelt ons iets over de mensen achter het boek: de makers, de geleerden, de gebruikers, de eigenaars. Het vertelt ons over de personen die het boek maakten, bezaten, vereerden en koesterden, of het gewoon raadpleegden en gebruikten, of het *misbruikten*, stalen, verstoppen, meenamen op reis of verhandelden. Soms waren deze keuzes onderdeel van een echte deal, bijvoorbeeld tussen de persoon die het boek bestelde bij een professionele schrijver en het vervolgens naar een professionele binder bracht. De besteller kon dan, zoals we weten uit reclame-achtige katernen, kiezen voor een bepaalde letter en decoratie. Vaker weerspiegelen de keuzes historische omstandigheden: een boek werd uitgevoerd in de stijl die de voorkeur had van de kloostergemeenschap waar en waarvoor het was gemaakt, of het werd zo uitgevoerd dat het het voorbeeld nabootste waarvan het was gekopieerd. Het perkament kon op bestelling worden aangeschaft, of het kon een partij vellen zijn die er nog lag, wachtend om gebruikt te worden. Of zelfs, zoals Erik Kwakkel heeft laten zien, bestaan uit een stapeltje afvalmateriaal, dat toch nog gebruikt werd om teksten duurzaam te behouden voor de kloostergemeenschap.³

In de regel werd een boek in één schrijfstijl gemaakt, maar geleerden reisden, net als boeken, en dus konden er verschillende stijlen in één boek bij elkaar komen. Bovendien konden verschillende eenheden worden samengebracht in één boekband, waardoor samengestelde verzamelingen

2 E. Kwakkel, 'Decoding the material book: Cultural residue in medieval manuscripts', in: M. Johnston & M. Van Dussen (Eds.), *The Medieval Manuscript Book: Cultural Approaches* (Cambridge Studies in Medieval Literature), Cambridge: Cambridge University Press, 2015, pp. 60-76. doi:10.1017/CBO9781107588851.004

3 E. Kwakkel, 'Classics on Scraps: Classical Manuscripts Made from Parchment Waste in the Eleventh and Twelfth Centuries', in: E. Kwakkel (Ed.), *Manuscripts of the Latin Classics 800-1200* (Studies in Medieval and Renaissance Book Culture), Leiden: Leiden University Press, 2015, pp. 107-130.

ontstonden die verschillende regio's, verschillende inhoud en verschillende doelgroepen weerspiegelden. Bovendien werd een boek eeuwen lang gebruikt en lieten steeds nieuwe gebruikers nieuwe sporen achter. Al deze diversiteit maakt het boek tot een rijk en fascinerend object.

De discipline die centraal staat in mijn leeropdracht is de Westerse handschriftenkunde, de studie van handgemaakte manuscripten, uit het middeleeuwse Europa. In de oude curricula heetten de vakken vaak paleografie (de studie van de historische verschijningsvormen en ontwikkeling van het schrift) en codicologie (de studie van de materialiteit van het boek). Het waren de hulpvakken van de historicus en van de tekstwetenschapper, de filoloog. De inhoud van handgeschreven boeken moest kunnen worden geduid voor het bronnenonderzoek van de historicus. De filoloog moest oud schrift kunnen lezen en dateren, om tekstedities te kunnen maken die de variaties van een tekst in de overlevering ervan precies konden duiden.

Maar vanuit die dienende rol heeft handschriftenkunde zich in de huidige academische wereld ontwikkeld tot een volwaardige discipline, met eigen academische platforms, curricula, methodes en theoretische reflecties. Het vak heeft bovendien een tweetal omwentelingen doorgemaakt die de grenzen verlegd hebben, en waaraan ik vandaag aandacht wil besteden. De eerste is de *material turn*, waarin aan dat wat eerst als passief werd ervaren, de materie, agency wordt toegekend, om zo het object beter te kunnen doorgronden. De tweede is de *digital turn*, die bestudeert hoe het beschikbaar zijn van digitale kopieën en data mogelijkheden biedt voor nieuwe vragen en nieuw onderzoek. Beide omwentelingen hebben het vak diepgaand beïnvloed en beide zullen centraal staan in de invulling die ik wil geven aan mijn leerstoel. Ik begin bij de *material turn*.

De materiële omwenteling

De discipline van het bestuderen van manuscripten werd al in 1950 door François Masai ‘archeologie van het boek’ genoemd, in zijn tijd om te benadrukken dat het een discipline is die berust op observaties in plaats van interpretaties.⁴ Recentelijk is het label opnieuw omarmd, maar vanuit een andere invalshoek: door de *material turn* kwamen andere aspecten van het boek in focus.⁵ Waar voorheen vooral de *tekst* in een middeleeuws boek gezien werd, wil het nieuwe label de aandacht vestigen op al die andere elementen die zich ook laten analyseren, contextualiseren en interpreteren. De archeologie van het boek is het onderzoeken van sporen die door de mens of de geschiedenis in het boek zijn achtergelaten, net als de lagen die kunnen worden opgegraven en gedefinieerd op een archeologische vindplaats. Het archeologische concept van stratigrafie past opmerkelijk goed bij het handgeschreven boek. Net als bij een opgraving in het veld, proberen we de lagen die over elkaar zijn komen te liggen in het object uit elkaar te halen en te interpreteren, om zo in staat te zijn contexten te reconstrueren. Het doel is om het verhaal te vertellen *van* het boek in plaats van *in* het boek.

We kunnen dan denken aan boeken die bezitters-aantekeningen of boekvloeken dragen. In veel gevallen zijn die bezittersaantekeningen, vaak te vinden op de schutbladen, zelf een toonbeeld van tekst waarbij materialiteit ertoe doet: vaak immers, is ermee geknoeid, zijn namen uitgewist, weggekrabd,

om plaats te maken voor nieuwe namen, als het boek van eigenaar veranderde.⁶

We kunnen ook denken aan sporen van aanraking en verering, zoals onder andere Kathryn Rudy heeft onderzocht.⁷ Boeken konden voorwerpen zijn die werden gekoesterd, vastgehouden als magische voorwerpen, gedragen op het lichaam, of aangeraakt en gekust. De boeken zelf geven informatie over hoe mensen ermee omgingen, door sporen van vervuiling en slijtage.

Maar deze sporen, die vaak te maken hebben met de religieuze aantrekkingskracht van het boek, zijn niet mijn expertise. Mijn interesse is eerder gericht op boeken uit de context van onderwijs en leren, met sporen van lezers die de teksten annoteerden om ze te verwerken in hun hoofd en geheugen.⁸ Voorbeelden hiervan tonen ons het leven van een boek op een andere manier: we zien studenten Latijn leren, grammatica, klassieke teksten, poëzie, morele lessen, de zeven vrije kunsten. We zien leraren de tekst voorbereiden om in de klas

5

4 F. Masai, ‘Paléographie et codicologie’, *Scriptorium* 4 (1950), pp. 279-293.

5 Zie bijvoorbeeld J. Wilcox (Ed.), *Scraped, Stroked, and Bound. Materially Engaged Readings of Medieval Manuscripts* (Utrecht Studies in Medieval Literacy 23), Turnhout: Brepols, 2013.

6 Zelfs als de bezittersaantekening een vervloeking bevat voor degene die het zal wagen om het boek te ontvreemden van zijn of haar oorspronkelijke eigenaar, kan het zijn dat in die vervloeking de eerste naam eenvoudig is weggekrast, om er een andere voor in de plaats te zetten.

7 K. Rudy, *Touching Parchment: How Medieval Users Rubbed, Handled, and Kissed Their Manuscripts*. Vol. 1: *Officials and Their Books*, Open Book Publishers, 2023 - with three further volumes to follow; K. Rudy, ‘Kissing Images, Unfurling Rolls, Measuring Wounds, Sewing Badges and Carrying Talismans: Considering Some Harley Manuscripts through the Physical Rituals they Reveal’, *Electronic British Library Journal* 2011, pp. 1-56.

8 M. Teeuwen and I. van Renswoude (Eds.), *The annotated book in the Early Middle Ages: practices of reading and writing* (Utrecht Studies in Medieval Literacy 38), Turnhout: Brepols, 2017; M. Teeuwen and S. O’Sullivan (Eds.), *Carolingian scholarship and Martianus Capella: ninth-century commentary traditions on De nuptiis in context* (Cultural encounters in late antiquity and the Middle Ages 12), Turnhout: Brepols, 2011.

te behandelen. We zien geleerden die hun teksten met elkaar bediscussieerden in hun zoektocht naar kennis en wijsheid. We zien kopiisten die de teksten zo opmaken dat er veel verklarend en uitwendend materiaal aan toegevoegd kan worden. Ik laat u enkele voorbeelden van zulke teksten zien om met u na te denken over het verhaal dat die toegevoegde lagen ons vertellen: hoe tonen ze ons de levensloop van een boek? Hoe helpt de stratigrafische benadering ons om de geschiedenis en de betekenis van het boek te begrijpen?

Ik toon u een tweetal portretten, twee handschriften uit, vanzelfsprekend, de Leidse collectie. Het eerste voorbeeld is uit de negende eeuw, het tweede uit de twaalfde eeuw, maar we zullen zien hoe de sporen van lezers en gebruikers in deze handschriften zich uitstrekken tot in de veertiende eeuw.

Portret 1: Leiden, UB, BPL 67 (afbeelding 1)

Manuscript Leiden, UB, BPL 67 is zeker een manuscript met een grote persoonlijkheid: Peter Gumbert noemde het “het belangrijkste Ierse manuscript in Nederland”.⁹ Dit manuscript werd op het continent (in het huidige Frankrijk) geproduceerd in een Iers centrum. Elk aspect van het boek laat deze mix van culturen zien: het schrift, de decoratie, de taal, en zelfs de structuur van de katernen. Het vertelt hiermee het verhaal van de Ierse en Angelsaksische missie op het continent: vanaf de zevende eeuw kwamen Ierse en Angelsaksische missionarissen naar Europa en stichtten kloosters in het huidige Frankrijk, Italië, Zwitserland en Duitsland (in Luxeuil, Bobbio, St. Gallen en Fulda, om een paar voorbeelden te noemen). Zij brachten hun eigen schriftcultuur mee en die raakte vermengd

⁹ Beschrijving in J.P. Gumbert, *Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts 2, Leiden, Universiteitsbibliotheek BPL*, Hilversum: Verloren, 2009, p. 38, en in de catalogus van de Leidse Universiteitsbibliotheek; J.P. Gumbert, ‘The Irish Priscian in Leiden’, *Quaerendo* 27.4 (1997), pp. 280-299. Het boek is digitaal beschikbaar: <http://hdl.handle.net/1887.1/item:1603880>.

met de continentale. Het hof van keizer Karel de Grote was een melting pot van culturen: geleerden uit alle delen van het rijk werden hier bijeengebracht om samen een nieuwe, gezamenlijke identiteit te smeden, met elkaar in debat te gaan en op de vuist. Zonder deze open sfeer, waarin de migranten vanwege hun unieke kennis en kundes welkom geheten werden, had het Europa van vandaag er heel anders uit gezien.

We keren terug naar manuscript BPL 67: een colofon onderaan de eerste tekst (fol. 7v) vertelt ons de precieze datum waarop deze opgeschreven is. Het vermeldt de naam Dubthach, één van de Ierse geleerden in het midden van de negende eeuw, tijdens de regering van Karel de Kale:

Dubthach hos versos transcripsit tempore parvo ....
(Dubthach schreef deze verzen in korte tijd, ...)

En dan besluit het colofon met een heel precieze datering van het voltooiën van die eerste tekst (zoals we allemaal op de basisschool een fase hadden waarin we onze brieven ondertekenden met “Hortensiastraat 12, Eindhoven, Noord-Brabant, Nederland, Europa, Noordelijk halfrond, Wereld, Melkweg”). Het is een spel rond het getal 3, een chronologisch raadsel dat zo goed als mogelijk kan worden opgelost op de 11^e april van het jaar 838:

Tertio idus apriles
tertio anno decenno(valis) cicli
tertio die an(te) pascha
t(er)tia decima luna i(n)cipiente
t(er)tia hora p(rae)t(er) meridiem
trib(us) digitis
trib(us) instrum(en)tis
penna. membrano. atramento
trinitate auxiliatrice.

(Op de 3e dag van de Iden van april,
in het 3e jaar van de negentienjarige cyclus,
op de 3e dag voor Pasen
toen de 13e maan begon,
op het 3e uur na het middaguur,
met 3 vingers,
met 3 instrumenten:
pen, perkament en inkt,
met de hulp van de 3-eenheid.)

Het manuscript bevat Priscianus' *Periegesis* (een gedicht over geografie) en zijn beroemde *Institutiones grammaticae* (Beginselen der grammatica), wat een ingewikkeld, diepgravend boek is over Latijnse taal en grammatica.

Als we nu niet het midden van de pagina bestuderen maar juist de randen ervan en de ruimte tussen de regels, kunnen we verschillende dingen observeren en constateren. Er staan aantekeningen (ook wel annotaties of glossen genoemd) rondom de tekst en tussen de regels, die de lezer helpen om met de tekst te werken.¹⁰ We kunnen ook zien dat meerdere handen aan het annoteren van het boek hebben gewerkt, op verschillende momenten in de tijd. Min of meer gelijktijdig met het maken van het manuscript schreef een Ierse hand glossen, maar we zien ook Frankische handen. De meeste van deze aantekeningen zijn correcties, uitleg van vocabulaire of grammatica, of verwijzingen naar andere teksten waarin dezelfde onderwerpen worden behandeld. We kunnen bovendien constateren dat er een vermenging is van

---

10 De meeste exemplaren van Priscianus' grammaticaboek bevatten annotaties; in een vergelijking kunnen we zien dat dit exemplaar van de tekst eigenlijk niet uitzonderlijk rijk geannoteerd is. F. Cinato, 'Les gloses carolingiennes à l'Ars Prisciani. Méthode d'analyse', in M. Baratin, B. Colombat and L. Holtz (Eds.), *Priscien. Transmission et refondation de la Grammaire de l'Antiquité aux modernes* (Studia Artistarum 21), Turnhout: Brepols, 2009, pp. 429-444.

gekopieerd materiaal (bestaande glossen, die standaard werden mee-gekopieerd met de hoofdtekst) en nieuw toegevoegd materiaal, meer ad hoc, een reflectie ter plekke van een lezer.

Bij deze laatste categorie horen de aantekeningen die in één specifieke hand zijn gemaakt: het is de hand van Johannes Scotus Eriugena, een Ierse geleerde die van ongeveer 845 tot 867 deel uitmaakte van de hofkring van Karel de Kale.¹¹ We vinden hem overal terug in de boven- en ondermarges van dit manuscript. Johannes Scotus was een uitzonderlijke geleerde in het Karolingische rijk, een originele en unieke denker, berucht om zijn scherpzinnigheid, bekend om zijn interesse in en kennis van het Grieks. Dit is zeker de reden waarom hij zo geïnteresseerd was in de grammatica van Priscianus, want die staat vol met Griekse woorden en terminologie. We zien dat hij korte vertalingen geeft, citaten uitbreidt en corrupte stukken Grieks corrigeert. Op folio 32v zien we in de ondermarge een citaat uit de Odyssee van Homerus met een interlineaire vertaling in het Latijn (afbeelding 2).

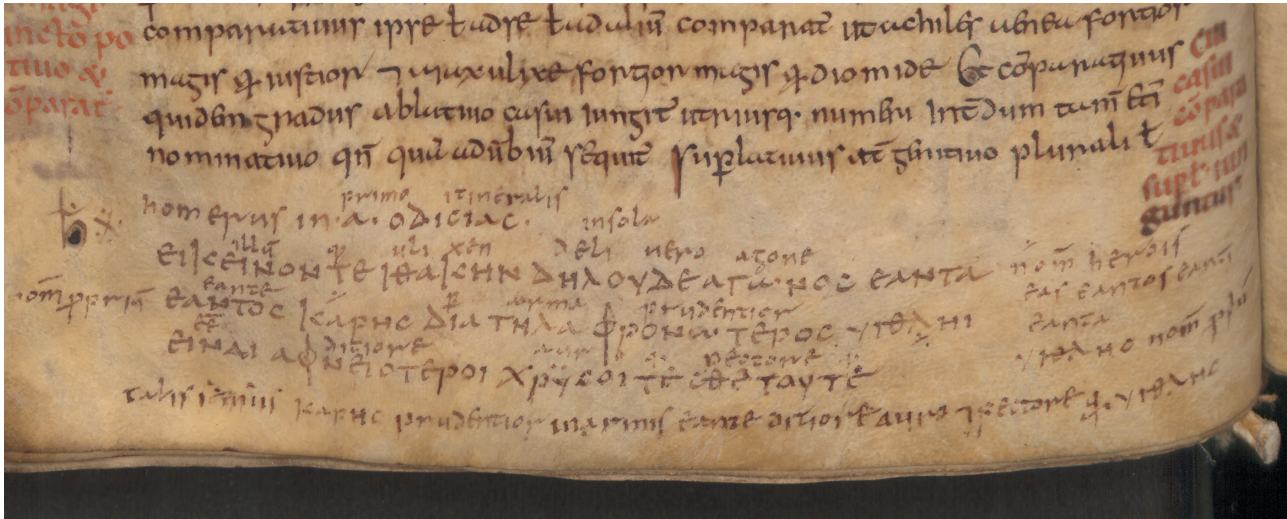
De aanwezigheid van Johannes Scotus in dit boek is aanleiding geweest voor grote opwinding, discussie en onderzoek sinds 1906, toen Ludwig Traube deze hand in het handschrift identificeerde als de hand van de meester zelf. De hand, of eigenlijk twee handen (die van de meester zelf én die van een leerling, I1 en I2), gaven aanleiding tot een intensieve studie van de denk- en werkprocessen van Johannes Scotus in de moderne tijd.

In de middeleeuwen zelf lijkt zijn aanwezigheid in het boek echter onopgemerkt te zijn gebleven. Zijn naam wordt nergens genoemd. We weten dat dit boek ergens in een klooster in Frankrijk gemaakt is (misschien Laon), later naar Gent in

---

11 É. Jeauneau, P. Dutton, *The Autograph of Eriugena* (Corpus Christianorum: Autographa Medii Aevi, Vol. 3), Turnhout: Brepols, 1996.

Afbeelding 2

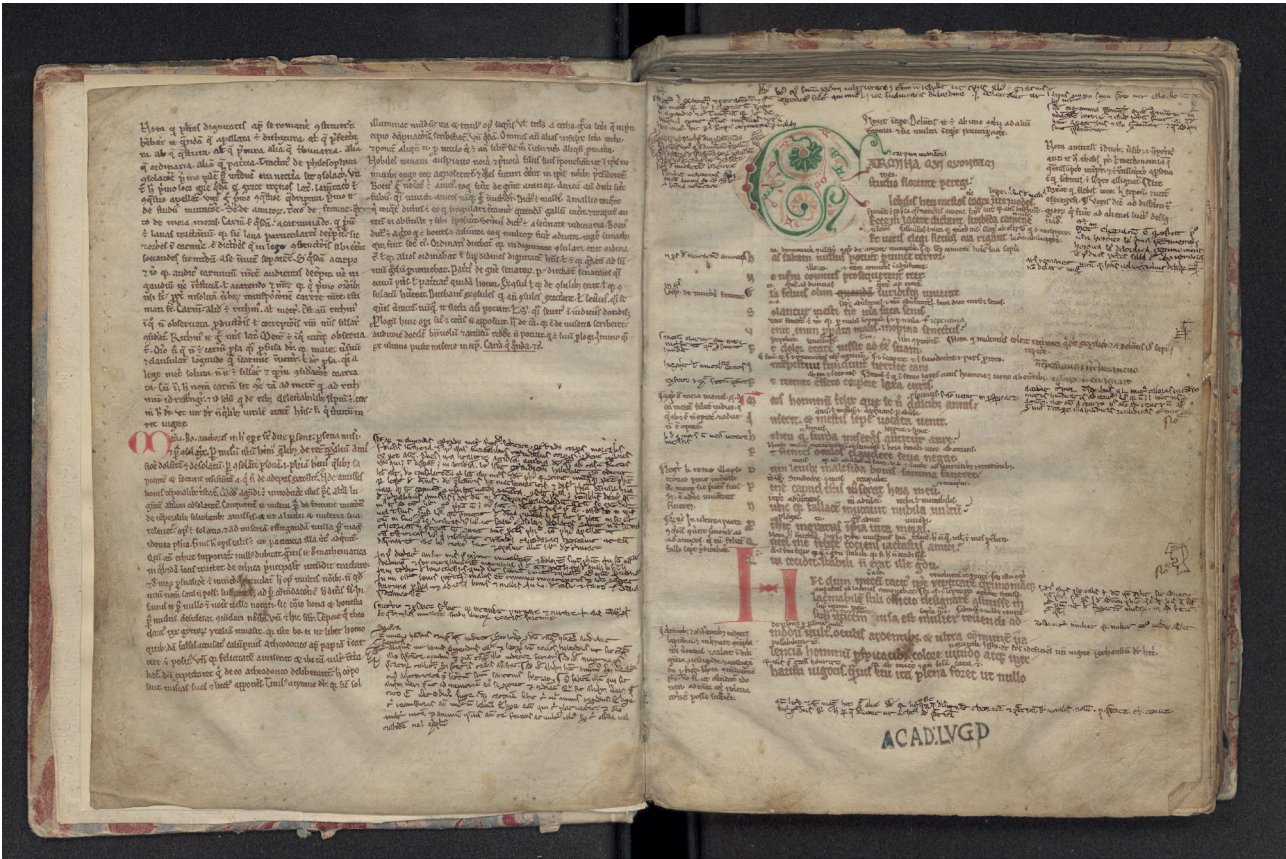
9

België ging (waar meer boeken uit Laon terecht kwamen), en vervolgens via de handen van ene meester Baldewinus, naar de Benedictijner abdij van Egmond in de Noordelijke Nederlanden reisde. Sporen van deze latere lezers in Egmond zijn ook aanwezig in het boek: de trefwoorden in rode inkt leiden de lezer van onderwerp naar onderwerp, om de tekst geschikt te maken voor raadpleging. We vinden ook een 14e-eeuwse mededeling die de lezer waarschuwt dat sommige folia ontbreken.¹²

Samenvattend: dit manuscript toont ons de geest van een geleerde die van groot belang was in zijn eigen tijd. In dit

manuscript kunnen we hem identificeren en zijn intellectuele profiel herkennen. In de glossen kunnen we een glimp opvangen van zijn interesses en zijn methoden. Het boek werd van groot belang geacht vanaf de twintigste eeuw, toen de belangstelling voor Johannes Scotus als filosoof sterk toenam. Maar zijn handschrift werd niet als zodanig geïdentificeerd in het manuscript zelf, noch door hemzelf, noch door latere middeleeuwse lezers. In de meeste gevallen weten we niet *wie* de geleerden zijn die hun gedachten aan de marges hebben toevertrouwd.

¹² Het is opmerkelijk dat deze latere lezers het manuscript bleven gebruiken, zelfs toen het schrift waarin het is geschreven, de insulaire en continentale minuskel uit de negende eeuw, niet meer overeenkwam met het schrift dat in die tijd gebruikt werd, de gotische textualis.

10

Portret 2: Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 144 (afbeelding 3)

Dit brengt me naar mijn tweede portret, waarin de perkamenten personen anoniem blijven. Ik stel u voor aan manuscript Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 144.¹³ Het is een betrekkelijk klein boekje, waarin twee teksten zijn gekopieerd die allebei proza en poëzie vermengen: Boethius' *Vertrouwing van de Filosofie*, en Martianus Capella's *Over het huwelijk van Mercurius en Philologia*. Achterin vinden we ook nog een paar pagina's van een andere klassieker: Macrobius' commentaar op Cicero's *Droom van Scipio*. Het zijn teksten die thuishoren in de wereld van onderwijs: de vorm laat de leerlingen kennis maken met poëzie en proza, de inhoud leert de leerlingen belangrijke filosofische en morele lessen, die kennis bevatten over de zeven vrije kunsten en metafysica. We weten over dit boek dat het gemaakt is aan het einde van de twaalfde eeuw, in de zuidelijke Nederlanden. De lokalisering en datering zijn gebaseerd op de vorm van de letters en decoratie die gebruikt zijn. Het is een handzaam, licht boek, met enkele versierde initialen, maar we zien ook dat het perkament niet van topkwaliteit is: sommige bladen laten de randen van het vel zien en zijn niet uit het midden van een vel gesneden. Zowel het formaat als de andere materiële eigenschappen wijzen op een boek dat het persoonlijk bezit kan zijn geweest van een meester of een student.

Als we dit boek openslaan zien we meteen dat de lay-out is ingericht op het verzamelen van glossen en commentaar bij de tekst: een grote marge en veel ruimte tussen de regels. Als we inzoomen op de details zien we hoe de ruimte rondom de hoofdtekst ook zorgvuldig is voorbereid op het toevoegen

¹³ Beschrijving in J.P. Gumbert, *Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts 2, Leiden, Universiteitsbibliotheek BPL*, Hilversum: Verloren, 2009, p. 70, en in de catalogus van de Leidse Universiteitsbibliotheek. Het boek is digitaal beschikbaar: <http://hdl.handle.net/1887.1/item:2356986>.

van commentaartekst, met regellijnen die per tekstregel twee commentaarregels ruimte bieden.

Verder zien we heel duidelijk twee lagen in de handen rondom de hoofdtekst: een oorspronkelijke laag, geschreven in hetzelfde schrift als de hoofdtekst, en een latere laag uit de dertiende eeuw, een cursieve hand. Die tweede hand voegt niet alleen tekst toe, maar ook tekeningetjes: aanwijshanden of *maniculae*, die we veelvuldig tegenkomen in manuscripten. Hiermee wordt de aandacht getrokken naar bepaalde passages: "let op, deze passage is belangrijk".¹⁴ Maar de schrijver is creatief en origineel: we vinden ook aanwijs-gezichten, beesten, armen en benen. De tekeningetjes laten een unieke variatie op het thema zien. Ze staan zodanig aan de randen geplaatst, dat je je kunt voorstellen dat ze helpen bij het vinden van bepaalde passages als je de bladzijden langs je duim laat glijden.¹⁵ Hiermee wordt dit exemplaar van de tekst heel persoonlijk. Boethius laat *Filosofia* spreken over het 'rad van fortuin', de onvermijdelijke gang van het lot van geluk naar ongeluk, van hoog naar laag, waaraan zelfs een koning niet zal ontsnappen. Een tekening van de dertiende-eeuwse annotator op fol. 10r laat zien hoe hij het voor zich zag, en geeft ons een inkijkje in zijn verbeelding.

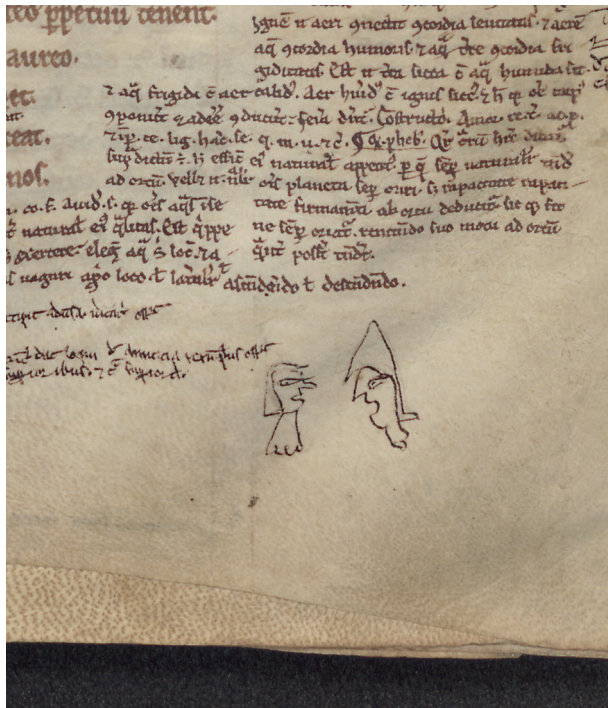
11

Op fol. 18r vinden we een tekeningetje van twee pratende hoofden: een 'doodle' die, op het eerste gezicht niet meer dan een glimlach veroorzaakt (afbeelding 4). Maar het onbeduidende tekeningetje vertelt een verhaal: het suggereert dat we hier een verbeelding zien van een dialoog tussen meester en leerling aan de middeleeuwse universiteit. Universiteiten waren er in die tijd nog niet in de Nederlanden: de oudste stichting is die van Leuven in 1425, Leiden volgde

¹⁴ E. Kwakkel, *Books Before Print*, London: Arc Humanities Press, 2018, pp. 128-133.

¹⁵ Al moeten we er natuurlijk wel rekening mee houden dat de bladen een beetje zijn bijgesneden.

Afbeelding 4

12

pas in 1575 in de Noordelijke Nederlanden. Maar in de dertiende en veertiende eeuw studeerden studenten uit verschillende landen aan de universiteiten van Bologna, Oxford, Parijs, Modena, Cambridge, Montpellier, enzovoort. Zij waren verenigd in *nationes*, verenigingen van studenten gebaseerd op hun regionale identiteit. Over het middeleeuwse onderwijs aan de universiteiten weten we betrekkelijk veel: statuten legden de organisatievorm vast en de verhouding van de institutie tot, bijvoorbeeld, de stad; curricula lagen vast en les- en examenvormen zijn beschreven; zo ook de rechten en plichten van meesters en studenten tot en met

hun klederdracht.¹⁶ In het tekeningetje, nu, zien we dat het ene sprekende hoofd, rechts, een *cappa* draagt, wat een bij decreet verplicht kledingstuk was voor gelicentieerde *magistri* (de baret). De ander, duidelijk de student, draagt geen hoofddekseel, zoals het ook bij decreet bepaald was.

Ik sluit deze manuscriptportretten af met enkele algemene observaties: ik heb u laten zien hoe sporen van lezen zich manifesteren en hoe kunnen we ze gebruiken als bronnen voor intellectuele geschiedenis. Naarmate we meer weten, kunnen we ook algemene kenmerken gaan interpreteren en patronen lezen.

De persoonlijkheid van het middeleeuwse boek is bijna altijd gelaagd. Het boek, zoals het bewaard wordt in de moderne bibliotheek, is meestal een verzameling dingen die uit verschillende periodes en verschillende plaatsen komen: perkament en papier dat klaargemaakt wordt om te schrijven, het eigenlijke schrijven, het binden, de correctie en verrijking van teksten in verschillende stadia, notities gemaakt door lezers, eigenaars, kopers, verkopers – al deze dingen kunnen herkend en ontcijferd worden. Ze onthullen een geschiedenis van een veranderend object door de tijd heen, waarin elke sociale realiteit sporen heeft achtergelaten, een residu. Lange tijd lijken we blind te zijn geweest voor al deze rijke informatie. Traditionele filologen keken alleen naar het midden van de pagina, zeefden door varianten om één goedgekeurde versie van een tekst te reconstrueren. Met de materiële filologie en een massale online visuele aanwezigheid van middeleeuwse manuscripten is dit veranderd. We koesteren het middeleeuwse boek nu niet alleen vanwege de inhoud, maar ook vanwege de materialiteit, de sporen van eigendom en

¹⁶ O. Weijers, *Terminologie des universités au XIIIe siècle* (Lessico Intellettuale Europeo 39), Rome: Edizioni dell'Ateneo, 1975, p. 408.

lezerspubliek, de sporen van slijtage. Zelfs het vuil op pagina's is interessant geworden.

Zo zagen we in het eerste portret een Ierse geleerde uit de negende eeuw aan het werk op het continent in hofkringen, brokken Griekse kennis en geleerdheid verzamelend. In het tweede portret zagen we studenten uit de dertiende en veertiende eeuw, die zich aan de hand van een meester de lessen uit het curriculum eigen maakten. We zagen een boek dat functioneerde in een kloosterbibliotheek, als naslagwerk en opslag van belangrijke geachte kennis, en een boek dat meer gelezen kon worden als het persoonlijk bezit van een student: een blik op de middeleeuwse universiteit. Door de sporen van het lezen en annoteren, met andere woorden, ontvouwde het leven van deze manuscripten zich voor onze ogen.

Middeleeuwse manuscripten zijn objecten met een grote vertelkracht. We zouden het hun aura kunnen noemen – een energie die ons kan betoveren. Als we een minder poëtische analogie zouden kiezen, zouden we het middeleeuwse boek kunnen vergelijken met een netwerk, zoals hier gevisualiseerd met *network analysis* software: individuele elementen en kenmerken van het manuscript zijn de knooppunten, die relaties (de *edges*) hebben met andere objecten. Een eindeloos aantal knooppunten kan worden uitgebreid met steeds nieuwe relaties. En hiermee sla ik een brug naar het tweede onderwerp dat ik aan het begin van mijn rede heb beloofd en dat centraal staat in de plannen die ik heb met deze leerstoel: de *digital turn* in het manuscriptenonderzoek.

De digitale omwenteling

Vanaf begin jaren '90 van de vorige eeuw is men in Europa begonnen met het digitaliseren van middeleeuwse manuscripten, te beginnen met de Bibliothèque Nationale de France in Parijs, waar François Mitterrand grootschalig investeerde in een prestigieus, nieuw project als injectie in de

nationale cultuur en monumentenzorg: het portaal *Gallica*.¹⁷ De Zwitserse bibliotheek van het beroemde klooster van Sankt Gallen volgde, en daaruit vloeide uiteindelijk een nationale virtuele bibliotheek voort die het manuscriptenbezit van heel Zwitserland wilde ontsluiten: *e-codices*.¹⁸

Tijdens mijn eigen opleiding kwam ik maar mondjesmaat in aanraking met middeleeuwse manuscripten. Hiervoor moest men immers gewapend met een aanbevelingsbrief van een internationaal gewaardeerde hoogleraar naar de bijzondere collectie van een bibliotheek, om toegang te vragen tot de leeszaal. Als je geluk had, kon je het manuscript dat je wilde bestuderen aanvragen, uit de kluis laten halen, en in de leeszaal raadplegen. Zo gaat het ook nu nog. Leeszaalmedewerkers zijn ongelooflijk belangrijk als degenen die het ons mogelijk maken om middeleeuwse boeken en documenten te bestuderen en een rijke bron van informatie over de stukken zelf en over de grotere context waarin ze bewaard worden.

13

Maar daarnaast zijn er ook virtuele bibliotheken ontstaan: digitale infrastructures waarin digitale foto's of scans van middeleeuwse manuscripten raadpleegbaar zijn op het beeldscherm van je eigen computer, laptop, of zelfs telefoon. Deze digitale zichtbaarheid en beschikbaarheid is geen vervanging van het fysieke contact met een manuscript: er blijven aspecten die zich uitsluitend tijdens fysieke raadpleging laten bestuderen en de ervaring is een totaal andere dan die van *search* en *browse*. Niettemin heeft de digitale beschikbaarheid een enorme impact gehad op het vakgebied. Waar zicht op de materialiteit van de tekst eerder was voorbehouden aan manuscript-deskundigen, is die nu beschikbaar voor iedereen. Nu kan iedereen zien dat een tekst in de wereld van het handgeschreven boek immer

¹⁷ *Gallica, la Bibliothèque numérique de la BnF*: <https://gallica.bnf.fr/>.

¹⁸ *e-codices - Virtual Manuscript Library of Switzerland*: <https://www.e-codices.unifr.ch/>.

variabel en flexibel is, en het object van die individuele keuzes waarover we het eerder hadden. Het maakt inzichtelijk hoeveel informatie van de bron in een teksteditie is onderdrukt, en hoeveel daar nog te halen valt.

Bovendien: behalve het *zichtbaar* maken van het middeleeuwse geschreven erfgoed, zorgde de digitale omwenteling er ook voor dat dit erfgoed ontsloten werd op een nieuwe manier: een collectie boeken werd een verzameling data, waarin op een data-gedreven manier gezocht, geteld en geanalyseerd kan worden. Iedere beschrijving van ieder object bevat datapunten die verbonden kunnen worden met andere datapunten in hetzelfde netwerk: we kunnen alle digitaal beschikbare exemplaren van Boethius' *Vertrouwing van de Filosofie* opvragen uit een bepaalde virtuele bibliotheek, en zien hoe de materialiteit van de tekst varieert door de eeuwen heen. We kunnen onderzoek doen naar patronen in de layout van boeken, de decoratie, de banden, de combinaties van teksten, de gebruikte schriftsoorten, enzovoort. We kunnen exemplaren tellen van bepaalde teksten, en observeren hoe zij zich verplaatsten door Europa, hoe kennis circuleerde. We kunnen de samenstelling en het uiteenvallen van collecties bestuderen aan de hand van gegevens over latere bezitters.¹⁹ Het is onderzoek dat eerder op deze schaal en in een redelijke tijdspanne onmogelijk was.

Sinds de massale beschikbaarheid van digitale afbeeldingen van middeleeuwse manuscripten, is ook *big data* onderzoek en de ontwikkeling van kunstmatig intelligente systemen mogelijk geworden. *Handwritten Text Recognition*, het automatisch kunnen converteren van handgeschreven tekst naar computer-leesbare tekst, is ontwikkeld voor middeleeuwse en

---

19 *Mapping Manuscript Migrations*: <https://mappingmanuscriptmigrations.org/>.

vroegmoderne schrifttypes.²⁰ Het computermatig analyseren van digitaal beeldmateriaal maakt het mogelijk om uit duizenden, miljoenen afbeeldingen visuele patronen te filteren.

Niettemin hebben we nog heel veel te leren op deze nieuwe wegen van onderzoek. We moeten ons bewust zijn van een enorme bias. De digitalisering van collecties is niet random en niet systematisch. Het feit dat manuscripten de tand des tijds hebben doorstaan is op zichzelf al niet random: u kunt zich goed voorstellen dat rijk versierde boeken, bijvoorbeeld, een grotere overlevingskans hadden dan eenvoudige gebruikshandschriften, hoewel die ook in hun latere leven meer risico liepen uit elkaar gesneden te worden en per pagina verhandeld. U kunt zich ook voorstellen dat bij het digitaliseren bepaalde keuzes gemaakt zijn voor het prioriteren van materiaal: de oudste boeken, de mooiste boeken, de boeken met klassieke werken, de boeken van nationale betekenis en belang. En dat het budget dat beschikbaar was (en is) voor het tijdrovende en dure proces van digitalisering en digitale opslag niet door alle overheden in gelijke mate beschikbaar werd (en wordt) gesteld.²¹ Russische collecties, bijvoorbeeld, zijn niet of nauwelijks gedigitaliseerd, maar ook Spaanse collecties zijn slechts marginaal ontsloten.

In Nederland is de Universiteit Leiden, Nederlands grootste collectiebeheerder van Westerse handschriften met meer dan 1400 banden en meer dan 1000 fragmenten, één van de instellingen die het eerst begon met investeren in de digitalisering van de collectie. Een flink deel van de collectie is nu beschikbaar in een online omgeving, waarin men kan

---

20 De grootste speler in dit veld is *Transkribus*: <https://www.transkribus.org/>. Er zijn ook andere spelers, zoals *Kraken*: <https://kraken.re/> en recentelijk ook *Loghi*, de HTR software gebouwd door het departement Digitale Infrastructuur van Humanities Cluster Amsterdam: <https://github.com/knaw-huc/loghi>.

21 *DMMapp*: <https://digitizedmedievalmanuscripts.org/map/>.

zoeken en browsen op grond van taal, datering, auteur, en nog wat andere categorieën.²² De universiteitsbibliotheken van bijvoorbeeld Utrecht en Groningen bieden eveneens hun collecties of een deel ervan digitaal aan. Maar heel veel publieke collecties in Nederland zijn nog niet gedigitaliseerd en niet digitaal toegankelijk.

Bovendien is het digitaliseren van de manuscripten, wat al moeilijk genoeg is, pas stap één. Het manuscript is, zoals ik heb laten zien in de portretten, een complex object. Er is veel specialistische kennis nodig om te begrijpen wat men ziet. Het beschrijven van de manuscripten is een vak op zich, dat zich over de eeuwen heen ontwikkeld heeft tot een systeem dat gericht is op vakgenoten: het staat bol van terminologie en is slechts met moeite te doorgronden voor een buitenstaander. Maar die beschrijvingen zijn vervolgens wel leidend geworden in hoe manuscripten vindbaar en doorzoekbaar zijn gemaakt in hun virtuele collecties. Dus, zoals mijn collega Irene van Renswoude onlangs ook benadrukte: terwijl ogenschijnlijk de digitalisering een democratisering van het object lijkt in te houden – het toegankelijk maken van het erfgoed voor een breed publiek – blijft het anderzijds toch nog opgesloten in moeilijk te doorgronden interfaces.²³ Je moet weten wat je zoekt, voor je er iets kan vinden.

Ook hiervoor biedt de *digital turn* mogelijkheden. We kunnen infrastructuren bouwen waarin beschrijvende data (metadata) over middeleeuwse boeken op een intuïtievare en laagdrempelige manier worden aangeboden. De ambitie is om niet per collectie een eigen silo te bouwen voor het erfgoed, maar om dat nu, net als het Zwitserse voorbeeld *e-codices*,

per land te doen.²⁴ En uiteindelijk willen we natuurlijk niet per land de collecties virtueel bijeenvoegen en doorzoekbaar maken, maar met heel Europa, of met de hele wereld. Dat kán, als we op de wijze van de digital humanities gezamenlijk standaarden opstellen voor metadata, voor bestandsformaten en voor terminologie. In de afgelopen tien jaar zijn hier enorme sprongen gemaakt, met de ontwikkeling van IIF (International Image Interoperability Framework), TEI (Text Encoding Initiative) tagsets voor *manuscript description*, thesauri, ontologieën, external authority files en Linked Data modellen en -verzamelingen. Het zijn allemaal inspanningen die het delen en verbinden van data bewerkstelligen, en daarmee een enorme zoekkracht en schaalvergroting van het onderzoek faciliteren.

Het klinkt ideaal, maar het is het nog allerminst. Het samenwerken is een intensief proces van vallen en opstaan, van elkaar misverstaan en dat pas na maanden beseffen, van enkel zien wat je begrijpt, en pas begrijpen wat je eerst niet zag na een stevige leercurve. De schaalvergroting draagt een reëel gevaar in zich van het verlies van kwaliteit van de data, waardoor grote dataverzamelingen betekenisloos worden. Je kunt niet kiezen voor schaalvergroting zonder je óók om de kwaliteit van de data te bekommeren. Het risico op verdwalen is enorm: in ieder project worden immers keuzes gemaakt die ingegeven zijn door pragmatische overwegingen of bijzondere interesses.

Dan hebben we het nog niet gehad over de duurzaamheid van digitale data, die, zoals mijn collega Joris van Zundert eens treffend en schokkend zei, slechts leven zolang ze gebruikt

²² *Leiden Digital Collections, Manuscripts*: <https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/>.

²³ I. van Renswoude, 'After digitization, what next? The touch and feel of virtual manuscripts', te verschijnen in *Quaerendo* (2024) in een special issue over 'Transforming materialities'.

²⁴ In navolging van dit voorbeeld hebben we met collega's van Huygens Instituut een prototype gebouwd voor een Nederlands portaal: *eCodicesNL*, <https://ecodices.nl> en <https://db.ecodices.nl>.

worden.²⁵ Het bouwen van digitale producten, of het nu om tekstverzamelingen of beeldbanken of databases gaat, is als het bouwen van een zandkasteel in de branding. Er zijn constante bedreigingen, omdat de digitale wereld nooit stilstaat. Onlangs is de British Library ten prooi gevallen aan een hack en is al hun data gegijzeld, inclusief hun digitale bibliotheek voor middeleeuwse manuscripten.²⁶ De gegevens van gebruikers worden nu verhandeld op het Dark Web. Tools en publicatie-omgevingen vergen een constante cyclus van onderhoud en beveiliging. Digitale producten zijn wat het onderzoek betreft de toekomst, omdat ze zoveel nieuwe mogelijkheden openen, maar ze zijn complex, kwetsbaar en kostbaar. De grootste uitdagingen zijn duurzaamheid en koppelbaarheid (*interoperability*).

Huygens Instituut voor Nederlandse geschiedenis en cultuur (KNAW) heeft de mogelijkheden al vroeg gezien: we werken nu al ruim twee decennia aan digitale edities, databases en virtuele onderzoeksportals, waar digitale objecten kunnen worden gezocht, gezien, bevraagd en verbonden. Het is de kern van de missie van het instituut, en is geoperationaliseerd in een werkwijze waarbij onderzoekers en software engineers steeds nauw samenwerken om digitale producten voor onderzoek te realiseren. We ervaren daarom ook dagelijks hoe uitdagend het is. Recentelijk hebben Renée Schilling, Irene van Renswoude en ik, samen met een team van onderzoekers en software developers, een eerste prototype van een digitale bibliotheek voor middeleeuwse manuscripten

---

25 *Digital preservation* is een thema geworden waarvoor coalities en taskforces zijn gevormd (*Digital Preservation Coalition*), richtlijnen zijn opgesteld en *best practices* zijn verzameld. Het is een niet-aflatende inspanning om het digitale erfgoed te conserveren en verbinden. In Nederland is de expertise en aandacht verenigd in, onder andere, het *Netwerk Digitaal Erfgoed*, met een speciale aandacht voor digitale collecties van erfgoedinstellingen.

26 <https://www.bl.uk/cyber-incident/>

in Nederlandse collecties gerealiseerd.²⁷ We hopen het in de toekomst uit te bouwen met meer partners en meer collecties. Het is een proces van steeds vernieuwen en niet stilstaan, van consolideren en corrigeren. Een niet aflatende ondersteuning is nodig, niet alleen van de betrokken onderzoekers, maar ook van de engineers en de data-specialisten. Daarom ook is het alleen mogelijk als het management achter de koers staat en er voortdurend middelen in investeert.

Huygens Instituut vaart die koers: het blijft streven naar duurzame, gedeelde infrastructuur van hoge kwaliteit. Het is een koers die al is ingezet onder Henk Wals, directeur van het instituut sinds 2004, is voortgezet door Lex Heerma van Voss, directeur sinds 2012, en nu door Dirk van Miert, directeur sinds 2021. Ik ben er trots op dat ik al die tijd deel ben geweest van het proces: het maakt het mogelijk te experimenteren en leren mogelijk van de samenwerking tussen software engineers en geesteswetenschappers.

De digitale omwenteling, echter, vergt ook een omwenteling in onze curricula: voor *digital history*, *digital art history* en *computational linguistics & literary studies*, om maar een paar voorbeelden te noemen, hebben onderzoekers andere vaardigheden nodig dan in het verleden. Die omwenteling begint zich ook voorzichtig af te tekenen aan de Nederlandse universiteiten, en ik hoop een klein gewicht in de schaal te leggen voor verdere ontwikkeling voor de studenten geschiedenis aan de Leidse Universiteit.

Wat ik verder hoop te bewerkstelligen bij het Leidse Instituut voor Geschiedenis is het besef dat middeleeuwse boeken meer informatie bevatten dan de teksten alleen, zoals ze toegankelijk zijn in moderne edities; dat de gelaagdheid van het handgeschreven boek de historicus de mogelijkheid biedt

---

27 Zie noot 24.

om andere en nieuwe vragen te stellen. Die ontdekkingstocht ga ik graag aan met de Leidse studenten.

Dankwoord

U merkt, ik ben toe aan mijn dankwoord.

Allereerst dank ik mijn werkgever, de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen voor steun voor het instellen van mijn leerstoel, en het College van Bestuur van de Leidse Universiteit voor het vertrouwen dat zij in mij hebben gesteld voor het vervullen ervan.

Ik dank het Huygens Instituut, in het bijzonder Lex Heerma van Voss en Charles van den Heuvel. Zonder jullie persoonlijke inzet en inspanningen was deze bijzondere leerstoel er niet gekomen. Ik dank ook de Leidse Universiteit, de Faculteit der Geesteswetenschappen en in het bijzonder het Instituut voor Geschiedenis voor hun enthousiaste omarming van het plan, met name Manon van der Heijden en Jeroen Duindam. Jullie hartelijke verwelkoming van mij in het Instituut heeft veel voor mij betekend. Ook het curatorium van mijn leerstoel dank ik voor het in mij gestelde vertrouwen: Olivier Hekster, Jelle Koopmans, Robert Stein en Claire Weeda.

Datzelfde kan ik zeggen van de collega's bij de secties 'Middeleeuwse geschiedenis' en 'Europa 1000-1800': Philippe Buc, Marlisa den Hartog, Roosje Peters, Louis Sicking, Ivo Wolsing en vele andere collega's: ik zie ernaar uit om nader met jullie samen te werken. En dat geldt vanzelfsprekend ook voor de andere collega's aan de Leidse universiteit die zich met middeleeuwse manuscripten bezighouden: Bram Caers, Anna Dlabacová, Irene O'Daly, Thijs Porck en vele anderen: ik hoop jullie snel beter te leren kennen en de verbinding op te zoeken in initiatieven rond het thema 'het middeleeuwse boek'.

Ik dank ook de studenten: een eerste lichting heeft zich onderworpen aan mijn college, en heeft samen met mij het

middeleeuwse boek verkend. Ik geef toe dat ik ze met een moeilijke eindopdracht rondom fragmenten wel erg in het diepe heb gegooid, maar heb genoten van hun leergierigheid en vragen. Over minder dan een maand volgt de volgende lichting en daar kijk ik erg naar uit.

Ik dank de conservator middeleeuwse handschriften, André Bouwman, voor zijn weloverwogen ondersteuning en advies bij mijn ideeën en initiatieven. Niet alleen zijn kennis van de Leidse collectie is groot, maar ook zijn bereidwilligheid om te faciliteren en innoveren, de collectie te tonen en het avontuur ermee op te zoeken, mits natuurlijk verantwoord en voorzichtig, is bijzonder waardevol. Het maakt de mogelijkheden eindeloos. Ook de medewerkers van de leeszaal Bijzondere Collecties, altijd behulpzaam op een behoedzame en verantwoorde wijze, verdienen mijn grote erkentelijkheid: altijd beschikbaar voor vragen, verzoeken en overleg. Bij extensie dank ik ook andere conservatoren en collectiebeheerders: de collega's bij Allard Pierson, Athenaumbibliotheek Deventer, Museum Huis van het boek, Koninklijke Bibliotheek, Tresoar, Universiteitsbibliotheken van Groningen, Nijmegen en Utrecht, et cetera: het is te veel om alle namen te noemen, maar weet dat ik jullie zeer dankbaar ben voor jullie medewerking en support.

Ik dank mijn collega's bij Huygens Instituut en HuC: Dirk van Miert, het management team, de leden van de onderzoeksgroepen Digitale Edities en Kennis- en Kunstpraktijken, met wie ik onderzoek bespreek en die mij inspireren. In het bijzonder dank ik Irene van Renswoude, mijn collega manuscripten-gek, met wie ik zo langzamerhand lezen en schrijven kan. Onze samenwerking heeft zich verdiept tot een zeldzaam niveau en het leven als onderzoeker zou zo veel eenzamer en kleurlozer zijn daarzonder. Ook dank ik de software engineers met wie ik heb mogen samenwerken, voor hun nieuwe blik op mijn materiaal, hun onverwachte vragen en sturing. Ik kan niet al hun namen noemen, maar Rutger

van Koert, Rob Zeeman en Hennie Brugman kunnen niet ongenoemd blijven. Dit is het soort interdisciplinariteit dat het onderzoek echt vernieuwt.

Ik dank mijn ouders, die een culturele, literaire en historische belangstelling in mij hebben aangewakkerd en gekoesterd. Ze hebben mij omringd met boeken, muziek en een blik op de wereld. Ze kunnen er helaas niet bij zijn vandaag, omdat ze verdwaald zijn geraakt in hun eigen geest. Ik dank mijn lieve schoonfamilie, hier zo trouw aanwezig. Ik dank mijn broer en zijn vrouw, Mark en Astrid, en hun kinderen, die er (op Aleid na) helaas niet bij kunnen zijn omdat ze nu eenmaal ver weg wonen, maar bij wie ik altijd een warme belangstelling vind voor wat ik doe en creatieve inspiratie. Ik dank mijn kinderen en hun vrienden: Sara, Jappe, Ymke, Frank en Eline. Jullie kennen mij niet anders dan geobsedeerd door die toch best saaie voorwerpen uit een ver verleden, maar jullie hebben ervoor gezorgd dat er daarnaast ook steeds een heel ander leven was, met spannende studies en nieuwe vrienden. Met jullie ontdek ik steeds nieuwe avonturen en kanten van mezelf, en ik hoop daar nog heel lang mee door te gaan. Ab, tenslotte, mijn partner, zielsverwant: wij zijn met elkaar vergroeid op een manier die we als vanzelfsprekend ervaren, maar die dat niet is. Ik ben oneindig dankbaar dat ik jou naast me heb in mijn leven.

Ik heb gezegd.

Afbeeldingen

- Afbeelding 1: Leiden, UB, BPL 67, ff. 9v-10r, Opening van Priscianus, *Institutiones grammaticae*, <http://hdl.handle.net/1887.1/item:1604006>
- Afbeelding 2: Leiden, UB, BPL 67, f. 32v (detail), Aantekening in de hand van Johannes Scotus Eriugena, <http://hdl.handle.net/1887.1/item:1603936>
- Afbeelding 3: Leiden, UB, BPL 144, ff. 1v-24, Opening van Boethius, *Consolatio Philosophiae*, <http://hdl.handle.net/1887.1/item:2357082>
- Afbeelding 4: Leiden, UB, BPL 144, f. 18r (detail), Meester en leerling in discussie, <http://hdl.handle.net/1887.1/item:2357066>

PROF.DR. MARIKEN TEEUWEN

Mariken Teeuwen studeerde Muziekwetenschap en Mediëvistiek aan de Universiteit Utrecht en promoveerde daar in 2000. Sinds 1998 is zij werkzaam bij het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en Cultuur (KNAW) in Amsterdam, nu als senior onderzoeker en hoofd van de onderzoeksgroep Digitale Edities.

Haar onderzoek richt zich op het terrein van middeleeuwse kennisgeschiedenis, geleerdencultuur en middeleeuwse handschriften. Zij verwierf diverse onderzoeksubsidies van NWO en KNAW, voor projecten over onder meer de zeven vrije kunsten in de vroegmiddeleeuwse traditie (Carolingian Scholarship and Martianus Capella), annotaties in middeleeuwse boeken (Marginal Scholarship), en de technieken van het argumenteren en redeneren in de marge (The Art of Reasoning). De rode draad in al die projecten is de sporen die lezers en gebruikers nalieten in de boeken die zij gebruikten. Daarnaast verdiepte zij haar interesse in digitale technieken voor het publiceren, analyseren en beschikbaar maken van middeleeuws tekst- en onderzoeksmateriaal. Dit resulteerde in een digitale editie, databases, een digitale tentoonstelling en een webportal voor gedigitaliseerde middeleeuwse handschriften in Nederlandse collecties (eCodicesNL).

Mariken Teeuwen was van 2011-2021 bijzonder hoogleraar voor de Transmissie van Middeleeuwse Teksten aan de Universiteit Utrecht. Zij gaf daar onderwijs over middeleeuwse intellectuele cultuur, teksttransmissie en middeleeuwse handschriften en digitale methodes van onderzoek in de historische geesteswetenschappen. Vanaf 1 maart 2022 is zij benoemd tot bijzonder hoogleraar aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden, met als leeropdracht 'Schriftcultuur in de Middeleeuwen'. Zij geeft daar les over de cultuur van het middeleeuwse boek. Ze onderwijst de traditionele én de nieuwe, digitale skills die nodig zijn in het vak.

Universiteit
Leiden